

२२५७ १९३५

म. ग्रं. सं. ठाणें

विषय

निबंध

सं. नं.

२०२

प्रकाशक -

वा. वा घाटे,

कन्हाड.

५५८३

शाळा सोडल्यावर

पु. पां गोखले, कन्हाड.

मुद्रक-

डॉ. ना. पां.

कोल्हापुरे

श्रील. प्रे. कन्हाड.

स्थळ प्रत

सं. निबंध: ५८०

ता. २८/१०/३५

अर्धा आणा.

७२६९
शाला सोडल्यावर

माझ्या बालमित्रानो, तुझाला मी आरंभीच
सांगून टाकतो की, तुझी शालाच सोडून नका.
कित्येकजण ह्मणतील काय वेडेपणाचा उपदेश हा?
पण मी मनापासून सांगतो तुझी कधीच शाला
सोडून नका. निष्काळजीपणाचें निकोप असें 'रम्य
तें बाळपण' शाळेंत असते, एवढ्यासाठी हें मी
सांगत नाहीं; कारण जन्मभर आपण शाळेंत राहा-
यचे ठरलें तर तें बाळपण थोडेंच तग धरणार
आहे ? तें जर धरील तर किती तरी दुःखापेष्टांनीं
सतावलेले जीव शाळेंत येऊन गर्दी करतील !
इष्टापत्तीच आहे ती ! पण मला काहीं शक्य दिसत
नाहीं ना त्या अर्थानें मी शाला सोडून नका असें
ह्मणत नाहीं. काहीं एक वर्षें तुमच्या वयाला झालें,

काहीं एक इयत्ताचे टप्पे तुझी ओलाडले, काहीं एक मर्यादेपलीकडे शिक्षणाचा खर्च वाढूं लागला, किंवा शिक्षणापेक्षाही दुसरीं निकडीचीं कर्तव्ये तुझाला खेचूं लागलीं क्षणजे तुझाला लोकदृष्ट्या शाळा सोडणेंच भाग आहे. तरी पण माझे सांगणें असें कीं शाळा सोडूं नका.

शाळा सोडणें तर भाग, आणि शाळा सोडूं नका याचा अर्थ काय ? बाळानो, याचा अर्थ इतकाच कीं जे शाळा धरतात त्यांनाच शाळा सोडण्याचा न सोडण्याचा प्रश्न पडतो; त्यांच्या साठींच माझा हट्ट असा कीं त्यांनीं शाळा सोडूं नये ! काहीं बहादूर असे असतात कीं ते चार मितींच्या आणि अठ्ठावीस खोल्यांच्या शाळागृहांत

शाळा सोडल्यावर

येतात, एकाद्या गुरुच्या देखरेखीखाली नेमलेला
अभ्यास करतात पण त्यांना शाळा लागलेली
नसते! “अमक्या तमक्या गोमाजीच्या घरची शाळा
काही चांगली नाही” असे शब्दप्रयोग आपण
ऐकले असतील ! तोच मासला काही काही दुषार
विद्यार्थीही स्वतःच्या शाळेसंबंधी उडवित असतात !
नसते त्यांना स्वतःच्या शाळेची पुरी माहिती !
नसतो स्वाभिमान ! नसते शाळेची कळकळ !
नसते कृतज्ञता की, आपण शाळेचे नांव राखावे !
पूर्वाच्या काळी गुरुजवळ राहून बारा बारा वर्षे
विद्याभ्यास करण्याची चाल असे व निरपेक्षबुद्धीने
शिकविणाऱ्या गुरुगृही पडेल ते काम पार पाडून
शिष्य त्या त्या वेळी आणि पुढे सर्व आयुष्यभर

गुरुंची कीर्ति राखित ! गेला तो काळ ! आता
 देवघेवीचा- तोला मोलाचा- पैशापासरीचा काळ
 आला ! फी- पगारापुरतांच शिक्षणाचा वकूब
 राहिला, गुरु-शिष्यांचा संबंध बाजारबसवा झाला !
 तरी पण लक्षात ठेवा, त्यातला प्रेमळ कृतज्ञतेचा
 धागा अजूनही तुटला नाही, पुढेही तुटेल असे
 वाटत नाही ! केरूनाना छत्रे, विष्णुशास्त्री चिप-
 लुणकर, गोपाळराव आगरकर ही गुरु-शिष्य
 प्रेमाची सुप्रसिद्ध उदाहरणे आहेत ! तुम्हीही बदले
 झालेल्या शिक्षकांना पानसुपारी करता आणि
 तुमचा निरोप घेतांना कित्येकदा कित्येक गुरु-
 शिष्यांना गद्दिवर येतो ! बाळानों हें असें का होते ?
 तर शिक्षकाच्या खुर्चीवर बसणाऱ्या कोणाही जाति-

मराठी ग्रंथ संग्रहालय
 नं. ७५७
 शाला सोडल्यावर नि. नं. २८०

वंताला ' जे जे काहीं आपणांसी ठावें ' तें तें शिकवल्याशिवाय राहवतच नाही ! मिळणाऱ्या मोबदल्यापेक्षा आपलें काम अधिक उठावें अशी तळमळ वासिष्ठ, हरिश्चंद्रांच्या परंपरेतील ह्या मनाला लागलेली असते. मग अशा गुरुंच्या पायापाशी पाटीपेन्सील घेऊन बसणाऱ्या विद्यार्थ्यांच्या अंतःकरणात काहींच कृतज्ञता उत्पन्न होत नसेल काय ? पण कोणी मला विचारील - कीं, काय हो तुम्ही अगदींच हिंदू आहांत ? आजच्या व्यापारी युगांत हें काय उपयोगी ?

त्यालाही माझे उत्तर एकच, कीं त्यादृष्टीनेंही माझा सिद्धांत चूक नाही. ज्या इंद्रजांनीं ही शिक्षणाची व्यापारी पद्धत सुरू केली त्यांचाच एक

सिद्धांत असा आहे की राष्ट्रांची रचना शाळांथ्या मधून होत असते. शिवाय शाळा ही गृहशिक्षणाची पुरवणी आहे. या दोन सिद्धांताचा एकत्र विचार केला ह्मणजे आपल्या फी-पोटाला घाळणाऱ्या आईवापारीं बेईमान न होण्यासाठी तरी शाळेत आपणास लागणारी शाळा आपण सोडता उपयोगी नाही. प्रत्यक्ष शाळागृहात जाण्याचे सोडल्यावर प्रामुख्याने जर काही करावयाचे असेल तर ते हे की लागलेली शाळा सोडावयाची नाही. !

ह्मणजे तरी काय ? आपला अभ्यास पुढे चालू ठेवावयाचा ? हो, ठेवावयाचा. शाळेंतील पुस्तकी पोपटपंचीने पुरे ज्ञान दोते कोठे ? जग ही एक शाळा आहे. तेथे पुढे येणाऱ्या प्रश्नाचा साधक

शाळा सोडल्यावर

बाधक अभ्यास केल्याशिवाय कर्तबगारीच्या परीक्षा पासं हाते नाहीत. शाळागृहातून पाय काढल्याबरोबर पुस्तकसंग्रहालयाला गंधफूल— नव्हे धूळ— केंबळें वाहण्याची चाल असंत घातुक आहे. आतां सान्या विषयांचा अभ्यास सारख्या प्रेमानें होणें शक्य नाही. हें मला कबूल आहे. आणि तशी धडपड केली तर भाराभर चिंध्याच वेळेला हातीं रहावयाच्या, असाहि संभव अधिक ! आणि झणूनच आपल्या असंत आवडीचा असा एखादा विषय घेऊन त्याचे परिशीलन असें सांगोपांग करावें कीं त्यातलें अधिकारी होऊन बसावें ! “ काहीं एक उत्कटेविण । कीर्ती कदापी नोहे जाण ” हें लक्षांत वागवून “ यत्न तो देव जाणावा.”

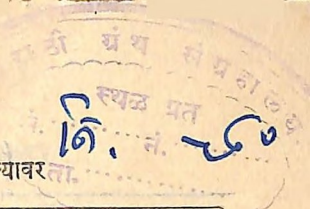
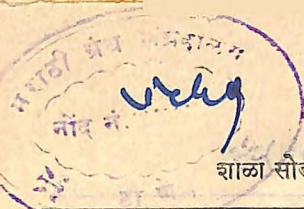
असें करण्याने त्या एका विषयांत आपला हात कोणी धरणार नाहीच, पण रोज पुढे येणाऱ्या प्रश्नांचें सर्वसाधारण आकलन चटकन होऊन व्यवहार सुतराम् साधेल. इतकेंच काय, एका अभ्यासाच्या अनुषंगिक असलेले शिस्त, नियमितपणा, उद्योग, हुरूप, विनय इत्यादि गुणांचा विकास होऊन आपले व आपल्या भोंवतालच्या मंडळींचें कोटकल्याण होईल. आणि न जाणो, आपल्या विषयांमध्ये असेही कदाचित् शोध लागतील कीं, ज्यांच्या योगानें जगाचें कल्याण व्हावें !

आपल्या शाळेला कमीपणा येणार नाही, तर शाळेचें नांव निघेल अशी आपली वागणूक ठेवणें हा पहिला आणि अत्यंत आवडत्या विषयाचा

शाळा सोडल्यावर

अभ्यास हा दुसरा उद्योग सांगितला; तिसरा उद्योग गुरुगिरी. ह्मणजे पुन्हा शाळाच. जागल्या बुद्धीचा प्रत्येक मनुष्य हा जसा जन्मभर विद्यार्थी असतो तसा तो शिक्षकही असतो. त्याच्या भोंवताली जी चार मंडळी असतात, ती त्याचें अनुकरण करीत असतात. छत्रपती संभाजी महाराजांना उपदेश करताना समर्थ्यांनी सांगितलें कीं “ शिव-रायांचें कैसें चालणें ” तें पाहून स्वतः चालावें. माणसाचा स्वभाव अनुकरणप्रिय असल्याकारणानें आपल्यातील प्रत्येक संभाजी, प्रत्येक राजाराम, प्रत्येक तानाजी आपआपला शिवाजी हुडकून काढीतच असतो ! हंसू नका. आपण सर्व तानाजी आणि शिवाजीच अहा ! परमेश्वराची कृपा तशी

भगीरथ भाग्याने आपणां सर्वांच्या मस्तकीं विराजत
 नाही, हा भाग वेगळा ! पण ध्यानांत घरा, महा-
 राष्ट्राचा शिवाजी, फ्रान्सचा नेपोलियन, इंग्लंडचा
 गॅलंडस्टन, अमेरीकेचा वॉशिंग्टन, रशियाचा पीटर,
 जर्मनीचा कैसर, इजिप्तचा झगलूल, तुर्कस्थानचा
 केमालपाशा, चीनचा सन्यत्सेन, राजस्थानचा प्रताप-
 सिंह जगाच्या इतिहासातील कोणतेही रत्न ध्या, ते त्या
 देशात चमकले, याचाच अर्थ त्या तेदढ्या हिऱ्यापायी
 किती तरी जातिवंत हिरकण्या तेथे होत्या. इति-
 हासाच्या नजरेत त्या सगळ्या भरत नाहीत, त्याला
 नाइलाज आहे. दरेक रणगाजीची नोंद इतिहासा-
 जवळ नसते अशी एक पाश्चात्य ह्मण आहे.
 शेंकडो शिपायांच्या रक्तांनी सेनापतीचे नांव

शाळा सोडल्यावर

काळाव्या कपाळावर कोरले जाते- एवढेच इति.
हासाचे सामर्थ्य ! राष्ट्रात विभूति उत्पन्न होते ती
उगाच नाही, ती उत्पन्न होण्याचा काळ त्या राष्ट्राला
आलेला असतो; असे जे इंग्रज ग्रंथकार कार्ल-
इल याचे अर्ध सत्य आहे, त्याचा खरा खुआसा
नामशेष झालेल्या छोट्या विभूतीच्या प्रयत्नवंत
चरित्रात आहे. छत्रपतींच्या स्वराज्यस्थापनेची अर्धी-
अधिक तयारी सहाशे वर्षे संतमंडळी करीत होती
असे न्या. रानड्यांनी ' मराठी सत्तेच्या उत्कर्षात '
लिहिले आहे. त्याचा आणि स्वातंत्र्यासाठी रानो-
माळ भटकऱ्या प्रतापसिंहापासून थेट मालोजीपर्यंत
तच्या रणगाजी चरित्राचा विचार केलात तर माझे
क्षणव्यांतील इंगित तुझाला पटेल. सरळ शब्दात

सांगावयाचें तर मी स्पष्ट क्षणतो कीं, महाराष्ट्रांत नव्या काळाला साजेसे नवे शिवाजीमहाराज व्हावेत अशी आपली इच्छा आहे, ती बेबीच्या देठापासून असेल, तर आपण सर्वांनीं आपआपल्या परिघापुरते छोटे छोटे शिवाजी झाले पाहिजे. तसें व्हावयाचा उत्कृष्ट मार्ग क्षणजे प्रत्येक पाऊल टाकतांना, त्याच्यावरून दुसरा आला तर घसरणार नाही ना, इतकी काळजी घेऊन शीलवंत काम करणें.

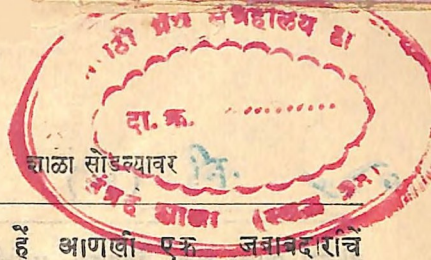
पण एवढ्या एकाच अर्थानें मी गुरुगिरी सांगत नाहीं. माझा कटाक्ष प्रत्यक्ष शिकवणीवरही आहे. शिकलेल्या लोकांपैकीं प्रत्येक जण जर आपल्या ह्यातीत, निदान एक माणसाला तरी साक्षर करील

शाळा सोडल्यावर

तर सक्तीच्या प्राथमिक शिक्षणाचा प्रश्न तेव्हाच सुटण्याच्या पंधास लागेल ! पण प्रत्यक्ष पाठी, पेन्सिल हाती देऊन आणि घेऊन ज्यांना शिकवता येत नसेल त्यांनी व्याख्यानातून, प्रवचनातून, कथापुराणातून, नाटकचित्रपटातून, खेळातून आणि गप्पातूनही आपण कमावलेल्या ज्ञानाचा फायदा आपल्या भोवतालच्या जनतेस दिला पाहिजे.

कोणत्याही राष्ट्राचें दुसऱ्या राष्ट्रापाशीं जें वजन असतें तें त्यांतील विद्वान् पुरुषामुलेंच असतें, असें आगरकरांनीं एके ठिकाणीं झटलें आहे. पण या विद्वानांच्या प्रतिष्ठितपणाला लवमात्र बाध येणार नाही असा सामान्य जनसमुदायाचा शिरस्ता पाहिजे, हेही आगरकरी सिद्धांताइतकेंच सिद्ध आहे.

सहाय्या शतकांत चिणी वगैरे प्रवासी येथें येऊन गेले, आणि त्यांनी आपली प्रवासवृत्तेही लिहून ठेवली. आतां तर काय, प्रवासाची आणि छापण्याची इतकी साधने झाली आहेत की, परका प्रवासी किंवाहुना हिंदी पगार खाणारा माबापसरकाराचा सनदी नोकर आपल्या रोजनिशीत पुढें मागे हिंदी राष्ट्रांचे चरित्र रेखाटण्याचा संभव पूर्ण असतो. तसल्या शब्दचित्रावरूनही पुष्कळ वेळां जग आपल्या राष्ट्राची किंमत करीत असतें. तेव्हां सामुदायिक कुवत वाढविण्यासाठीं प्रत्येक सुशिक्षितानें झटलें पाहिजे. आतां, मला इतकें कबूल आहे की, मी सांगितलेली गुरुगिरी सफाईनें साधली पाहिजे. पण हें ज्याच्या त्याच्या आक्रमशक्तिवर अवलंबून आहे.

लोकसंग्रह हें आणखी एक जबाबदारचें काम आपण केलें पाहिजे. मात्र तो 'असतील शितें तोंवर जमतील भुतें' इतका 'काचाळ' नसावा ! तर- तो 'लहान थोर परीक्षून' केलेला असावा ! समर्थानीं हें परीक्षण 'मिक्षामिषे' करा- वयास आपल्या शिष्यास सांगितलें आहे. मी उप- काराचा निदान उपयोगी पडण्याचा उपाय सुचवितो. उपकार हा शब्द अगदीं स्वार्थी नज- रेच्या समाधानासाठीं मी योजला. शेजारधर्म किंवा दुसऱ्याच्या उपयोगी पडणें हें प्रत्येक माणसाचें सामाजिक कर्तव्य आहे. शेजाऱ्यानें किंवा अडी- अडचणींत सांपडलेल्यानें हांक मारल्यावर मदतीला जाण्याची बुद्धी आणि त्याची अडचण पाहून आपण

होऊन त्याला हात देण्याची प्रवृत्ती यांत अंतर आहे. वार्ड कोणतीच नाही, पण पहिली किंचित् चांगल्याच अर्थाच्या गुर्मीची तर दुसरी उर्मीची. पहिली कृतज्ञतेचें नातें जोडतें, तर दुसरी जिवाला जीव जडवितें. तेव्हा या स्वयंस्फूर्तीच्या समाजसेव- साठीं दिवसाकाठीं आपण कांहीं तरी काळ खर्च केलाच पाहिजे. समाजसेवेची अगदीं पहिली संधि, मग ती अतिशय क्षुद्र का असेना— आपण हातची निसटूं न देण्याचा जर रोज परिपाठ ठेवला तर स्वतःची आत्मिक उन्नती होतेच, पण जनतेच्या सहानुभूतीचे धागेदोरेही आपल्या हृदयाशीं संलग्न होतात. जनतेच्या या सहानुभूतीचा उपयोग केवढा आहे हें टिळकांनीं आपल्या लोकमान्यतेनें दाखविलें

शाळा सोडल्यावर मि. ५५०

आहे जनतेच्या या सहानुभूतीबरोबर 'आपली' हाणून काहीं माणसें राखावीं लागतात. आपल्या हाकेला करोल तयार असलेलीं हें माणसें कशी मिळावावयाची? 'कर्त्याच्या अकर्तेपणानें.' जरा अवघड आहेत हे शब्द! स्पष्ट करतो ते. जगांत गंमत अशी आहे की, काहीं माणसें 'महत्त्व देऊन गौरवावी' लागतात. पडद्याआडचीं सगळीं सूत्रें आपण हालवावयाची पण लोकदृष्टीच्या रंगभूमीवर त्यांनीं कर्तबगारी करावयाची. अशा शिरस्थानें आणि त्यांच्याशीं आपुलकी ठेवल्यानें तीं आपल्या खांद्याला खांदा लावावयास सदैव सज्ज असतात.

असो. मी आतांपर्यंत सांगितलेल्या उद्योगा-संबंधी बोलावयाची अपेक्षा या माझ्या प्रिय गुरु-

पीठाची आहे कीं नाही कोणास ठाऊक ! पण मी
 आता सांगणार असणाऱ्या उद्योगासंबंधी मात्र
 खास अपेक्षा असणार. तो उद्योग झणजे पोटाचा !
 बाब्या झणून गावांत फिरणारा पोऱ्या पैसे मिळवा-
 यला लागला कीं बाबासाहेब झालाच ! इतकें
 महत्त्व या धंद्याचें आहे. खरेंच आहे तें ! आपल्या
 पोटापुरतेही हातपाय हालवीत नाही, तो समा-
 जावर एक निष्कारण ओझें होऊन राहतो. दारोदार
 भीक मागो किंवा न मागो ! तो प्रतिष्ठित गळेल्ल
 मिकारीच होय ! समाजाला लागलेली ती एक कीड
 होय ! असली कीड आपण होऊं नका. नौकरी
 आणि उद्योगधंद्याऱ्या या टंचाईच्या दिवसांत
 निदान एवढी तरी काळजी घ्यायला हवी कीं,

शाळा सोडल्यावर

“ काहीं कष्टें करून ” आपण आपल्या घासाचा आर्धकार प्राप्त करून घेतला आहे. ! तथापि आज-कालच्या आपल्या अवनत स्थितींत एवढ्यानेही भागणार नाही. संपन्न राष्ट्रांतसुद्धा उत्पादक उद्योगांची चळती असावी लागते, मग आपली गोष्ट तर बोलावयासच नको ! उत्पादक उद्योग ह्मणजे शक्तियुक्तीच्या जोरावर आणि नीतीच्या मार्गाने ‘ चवलीची पावळी ’ करण्याचा उद्योग. असा उद्योग नौकरी नव्हे हें उघड आहे. हा ! काहीं दिवस उमेदवारी करावी लागली तर निराळी ! पण माणसानें स्वतंत्र उद्योग केला पाहिजे. काहीं धंद्यांचीं मूलतत्त्वे तरी शाळातून शिकविण्याची सोय हेईल तर किती बरे हेईल. !

शेती हा आपला प्रमुख उद्योग आहे खरा, आणि सुधारलेली शेती काहीशी किफायतशीर होईल हेही खरे; पण निव्वळ रानपिकवू राष्ट्र कधीच उदयाला येत नाही. आजच्या यांत्रिक युगात यंत्रशास्त्र आपल्या हातचा मळ होऊन बसला पाहिजे. तें ज्यास शक्य नसेल त्यांनी सुतारकी आणि लोहारकी तरी करावी. हा प्रत्येक खाक्या असा आहे, कीं माणूस डोकें चालवील तर नाव करून जाईल ! तेही ज्याच्या आटोक्याच्या बाहेर असेल त्यांनी “ जुळारी ” व्हावे ! छापखान्यांत मराठी ठसेपेटीवर बसून खिळे जुळणें किती जिकीरीचें आहे हें “ जावें त्याच्या वंशा तेव्हा कळें ” ! मराठींतील ग्रंथसंपादित न वाढण्याचें

महालयक ६५

५५८३

शाला सोडल्यावर

कारण मराठी ठशाची अवजड जुळणी होय. सुशिक्षित माणसें या कामांत लक्ष घालतील आणि व्यवहारीक सुलभता आणतील तर मराठी भाषेवर त्याचे फार उपकार होतील. ही खिलेजुळणी किंवा इतर सांगितलेले धंदे अगर भांडवलाचा प्रत्यक्ष व्यापार ज्यांना शक्य नाही त्यांनी जरूर लागल्यास हमाळीही करावी, कोणत्याही तऱ्हेचा कमीपणा मानूं नये.

माझ्या बालमित्रांनीं आतापर्यंत ज्या चार गोष्टी मला सुचल्या त्या सांगितल्या. आपल्या सारखाच मीही या शालेचा विद्यार्थी होतो आणि वयाच्या वडीलकीपलीकडे कसलाही अधिकार मला येथें येऊन उपदेश करण्याचा नाही. तथापि मला

फिरून फिरून एवढेंच सांगायचें आहे कीं,
 आपली शाळा सोडूं नका - शाळेच्या बाहेरचें मी
 काहींच सांगितलें नाहीं. आणि शक्य तितकें उच्च
 ध्येय डोळ्यांपुढें ठेवून स्वावलंबनानें प्रयत्नांचा
 पर्वत उभारा ! मग यश देणें न देणें परमेश्वराच्या
 मर्जीवर आहे. “ यत्ने कृते यदि न सिध्यति कोऽत्र
 दोषः । ” तथापि यत्नसुद्धां सरळ मार्गानें झाला
 पाहिजे. सुयत्नरचित ध्येयाबद्दलच ह्मटलें आहे कीं,
 “ नोच्चोर्थो विफलोऽपि दूषणपदं
 कामो दुष्यस्तु लघुः । ”

जातीचें पाणी

‘जातीचें पाणी कोठेंही चमकतें.’ पण आजच्या शतकांत नुसतें पाणी चमकून चालत नाहीं तर तें शिस्तीनें चमकावें लागतें. आपल्या मायभूमी-साठीं निरनिराळ्या क्षेत्रांत निरपेक्षबुद्धीनें, अंग मोडून देशभक्तांना काम करावें लागतें. तें बाळकडू विद्यार्थीदशेंतच पाजण्याचो कळा बेडनपोंवेल साहेबांनीं इंग्लंडांत काढली आणि सरकारी कृपेनें आतां कोठें ती हिंदी शिक्षणसंस्थांत धर धरीत आहे. आपल्या पुढें असलेले हे तरबेज बालवीर हें त्याचेंच फळ होय. लष्करी आणि बिनलष्करी जाती असला नसता भेद न करतां, हिंदीराष्ट्रसंरक्षक लष्कर

सर्वच्या सर्व हिंदी करणाबद्दल आपली राष्ट्रीय मागणी आहे. निदान शाळाकॉलेजांतील तरुणबांडांना तरी लष्करी शिक्षण द्या, अशी ना. डॉ. पराजपे यांना मागणी केली, पण यश आले नाही ! त्यावेळीं लायखांची चलाखी करण्यांत आली ! तिला बाळा फासायला बालवीरांची चळवळ कारण होणार आहे. टिळक-हायस्कूळमधील बालवीरांची शिस्तवार कर्तबगारी कऱ्हाडकरांना भूषणास्पद आहे. तिचे कौतुक श्रीकृष्णकवतर्फे त्या बालवीरांस पदक अर्पण करून माझ्याद्वारां दादासाहेब जाधव करीत आहेत ते त्यांनी व आपण सर्वांनी गोड करून घ्यावे.

*

कारागीर.

उद्याची तरुण पिढी कशी हवी हें समजून घेण्यासाठी मराठींतलें सर्व वाग्मयप्रकारांचा आस्वाद देणारें, मासिकाच्या विशेष अंकासारखें विविध, कादंबरीसारखें करमणूक करणारें, काव्याच्या गोडीनें व्यावहारिक महत्त्वाकांक्षा पटविणारें एकटें एकच पुस्तक सजजे:—

स. पु. पां. गोखले यांचें कारागीर
हें पुस्तक होय. लवकरच प्रसिद्ध होईल.

नावें नोंदवा !]

[नावें नोंदवा !!

सौ. सुलोचनाबाई गोखले,
कऱ्हाड.